

ГОЛОКОСТУ

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

ОСВІТНІЙ СЕМІНАР-ШКОЛА З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ
НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ТА ВИКЛАДАННЯ
ЦЬОЇ ТЕМАТИКИ В ШКОЛАХ УКРАЇНИ

Житомир, 2–7 липня 2018 р.

2–7 липня 2018 р. у м. Житомирі відбувся щорічний освітній семінар-школа з історії Голокосту в Україні та проблем викладання цієї тематики в школах України. Організатором літнього семінару-школи є Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) у співпраці з Меморіалом «Яд Вашем» (Єрусалим) та за підтримки Асоціації єврейських організацій та общин України (Ваад України) і посольства Держави Ізраїль в Україні. Пропонуємо відгуки учасників Літньої школи.

Учасники Літньої школи

У пошуках відповідей: житомирські навчання

Цей освітній семінар-школа дав можливість мені не тільки побачити широкий контекст проблематики Голокосту, часом дуже неочікуваний, а й зрозуміти, що спрощування та формалізація нашої історії – це соціально небезпечна траєкторія.

Професійно якісні лекції та практикуми, чітко вибудована структура навчального матеріалу допомогли мені ґрунтовніше опанувати методику викладання цієї емоційно складної теми. Особливо вразив погляд на трагедію Голокосту крізь призму образотворчого мистецтва й літератури та сучасного художнього повно- й короткометражного кіно.

Крім суто наукової складової, цей семінар-школа презентував нам, учителям, різноманітні інтерактивні технології, методи та форми неформальної освіти, які можна використовувати як під час викладання цієї проблематики, так і загалом у роботі з молодим поколінням (уроки-пам'яті, джерела толерантності, усноісторичні дослідження тощо).

Отримані навчальні матеріали й знання в рамках школи обов'язково будуть реалізовані у роботі з учнями, колегами (у форматі методичних об'єднань або майстер-класів) та батьками (наприклад техніка «Кола»). Ці «житомирські навчання» і справді допомогли мені знайти чимало відповідей на питання, які давно хвилювали.

Андрій Стецюк,
вчитель історії, Черкаська гімназія № 9

Під час роботи розглянуто низку актуальних питань щодо особливостей долі євреїв на окупованих українських теренах.

Як розповів директор Українського центру вивчення історії Голокосту, кандидат історичних наук Анатолій Подольський, подібні заходи проводяться з 2002 р., і вони вже довели свою дієвість. Адже під час роботи таких семінарів можна побачити результати спільної роботи науковців, дослідників-практиків і безпосередньо шкільних вчителів.

Теми, над якими працюють науковці УЦВІГ, – це дослідження гендерного аспекту Голокосту; ставлення неєврейського населення до злочинів окупаційного режиму; переслідування та вбивства ромів у часи Другої світової війни; відображення трагедії Голокосту в образотворчому мистецтві. Їхні збірники навчальних матеріалів і спогадів, методичні посібники, пояснення і рекомендації є безцінним скарбом для вчителя.

Також важливе значення у комплексному підході до вивчення зазначеної проблематики має застосування координаторами Центру новітньої освітньої методики викладання емоційно травмуючого матеріалу, інформаційно-комунікаційних технологій, поєднання різних форм і методів роботи з історичними джерелами.

Якщо ми хочемо бачити нашу державу європейською, успішною, з пріоритетними демократичними цінностями суспільства, то не повинні бути байдужими до історичного минулого і просто зобов'язані берегти те, що нас об'єднує і спрямовує на творення.

Оксана Василюшина,
вчителька історії та правознавства,
ОЗ НВК Асканія-Нова – гімназія

У Житомирі працювала ціла команда талановитих лекторів, професіоналів своєї справи. Програма семінару-школи вражала високою організованістю, цікавим поєднанням лекцій і практичних занять. Родзинкою семінару стало ознайомлення з традиціями та культурою єврейського народу разом з пані Ноа Сігал.

Робота під час семінару-школи з історії Голокосту в Україні перевершила очікування, бо ми мали змогу побачити цю тему з різних кутів зору: загальноєвропейський контекст, відображення у мистецтві, літературі, кіно.

Робота в групах

Особисто для мене як для вчительки, що постійно працює з дітьми різного віку, важливим був методологічний аспект викладання цієї тематики в школі. Тому дуже добре, що ключові питання з викладання історії Голокосту, рекомендації для роботи в різних класах, міжпредметні зв'язки були розглянуті під час практикумів, обговорення. І справа не лише в тому, що нас об'єднували у групи і давали для виконання певні завдання. А в тому, що через заглиблення у тематику ми бачили зовсім іншу історію. Яку, можливо, до цього ніхто з нас до кінця не усвідомлював.

Цікавим став досвід роботи з віртуальною виставкою «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» та путівником для вчителя, який розроблений саме за матеріалами цієї виставки. Він дає можливість дітям побачити історію Бабиного Яру, історію Голокосту крізь призму мистецтва, фото та відеоматеріалів. І найголовніше, що путівник для вчителя «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» відкриває горизонти для формування цінностей молодого покоління кожному вчителю, незалежно від предмета викладання.

Неочікувано приємним стало відвідування гімназії «Ор Авнер» та ознайомлення з її роботою. Екскурсія містом Житомир нагадала учасникам семінару-школи про історію міста і особистостей, що причетні до неї.

Час сплинув дуже швидко. ...Семінар закінчився, але пам'ять про нього залишилася. І я маю надію, що моєї пам'яті вистачить, щоб знайти шляхи творення пам'яті про трагедію Бабиного Яру в моїх учнів.

Переконана, що кожен з нас усвідомив важливість пам'ятання трагедії, що сталася на теренах нашої держави.

Ольга Даниленко,
вчителька історії, м. Полтава

Моє знайомство з Українським центром вивчення історії Голокосту почалося з розповідей колег-істориків. Їхні розповіді були настільки емоційні, захопливі та цікаві, що мені, психологу за фахом і людині, яка далека від викладання історії, дат і подій, захотілося познайомитись, отримати нові емоції та новий досвід. Звісно, було багато тривоги, переживань і запитань. Роботу літньої школи було ретельно сплановано. Атмосфера та комфорт проживання і спілкування, організація знайомства та формування довіри, плавне та глибоке занурення в тематику занять, надзвичайно професійна команда лекторів і медіаторів зробили свою справу: сумніви й переживання танули щогодини, а живий інтерес і драйв пізнання набирали обертів.

Коректні історичні знання з історії Голокосту запустили в моїй голові процеси аналізу, критичного мислення, емпатію, а ще, найголовніше, особисту відповідальність за життя, цінності, вибір, який я роблю під час виникнення загроз. Для себе я відкрила поняття «культура пам'яті», її збереження та представлення.

Надзвичайно цікавими та корисними були практичні заняття з документами, фотографіями, переглядами відеофільмів. Цілісність і завершеність надала екскурсія історичними місцями Житомира, відвідування єврейської школи «Ор Авнер» і єврейського кладовища.

Результат участі у літній школі став для мене не лише можливістю отримання нових знань, інструментів роботи, головне — це те, що він дав можливість пережити потужні емоції суму, болю, злості, розчарування і, разом з тим, радості, надії, гордості за минуле та сьогодення. Літня школа дала поштовх для роботи над собою, до підвищення свого професійного рівня, до можливості ставити нові запитання і шукати відповіді на них. Я стала агентом пам'яті історії Голокосту, тепер уже я розказую і емоційно ділюсь отриманими знаннями. Усна історія — велика сила!

Олена Твардовська,
практичний психолог,
Чернівецька загальноосвітня школа I–III ступенів № 3

Семінар-школа з історії Голокосту в Україні дає змогу надзвичайно глибоко та різносторонньо ознайомитись із відповідною темою та отримати велику кількість незамінних у сфері освіти навичок. Особисто для мене цей семінар-школа став чудовою можливістю більше дізнатись про особливості викладання теми Голокосту різним віковим категоріям. Специфіка теми часто змушує задуматись над питанням: «Як, скільки і що?» розповідати дітям різного віку про такі емоційно-травмуючі події, як, наприклад, Голокост. У цьому руслі ті поради і рекомендації, які я отримав як учасник освітнього семінару-школи з історії Голокосту в Україні, мають надзвичайно велике значення. ...Безцінним досвідом є також спілкування з працівниками освітньої сфери, які дивляться на проблему викладання Голокосту різним категоріям дітей з точки зору свого досвіду, теоретичних і практичних педагогічних навичок. Окремо слід зазначити про багатовекторність та інтенсивність програми семінару-школи. Попри це, організаторам вдалось розподілити власну енергію та енергію учасників таким чином, що перебувати на цьому семінарі-школі було цікаво, корисно та приємно від першого до останнього дня.

Тарас Городняк,
провідний екскурсовод Національного музею
історії України у Другій світовій війні

Голокост – це загальносвітова тема, це не тільки неправова втрата і біль єврейського народу, а й загальнолюдська трагедія. Завдяки лекторам і ведучим семінару ми дізнаємося про цей страшний урок історії без будь-яких прикрас або перебільшень. Заслуговує на увагу висновок про те, що і в наших силах зробити хоч що-небудь, щоб це ніколи не повторилося.

Також хочу відзначити емоційну атмосферу семінару, повагу до кожного учасника, без тиску на психіку. Усі відчували увагу до себе, живе та відверте спілкування під час занять і поза ними.

Дуже цікаве поєднання лекцій із практичними заняттями, використання нових методик. Велика кількість тем спонукала до постійної роботи і тримання себе в інтелектуальному тонусі. Загальна атмосфера семінару дуже швидко й непомітно об'єднала усіх учасників. І це було дуже захопливо! Усі заняття цікаві як за формою викладу, так і за змістом, усі справляли сильне враження, емоційний вплив. Дуже запам'яталися практикуми з використанням відео та документального матеріалу.

Як для себе, окремо визначу деяку важкість у розумінні проблеми Голокосту для українського суспільства, через участь значної кількості місцевого населення у знищенні євреїв. Мені здається, що ця тема ще довгий час не буде до кінця дослідженою. У цій темі ще довгий час залишатиметься велика кількість суперечливих питань...

*Олег Шевченко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних
дисциплін, факультет історичної освіти
НПУ імені М. П. Драгоманова*

Робота школи була дуже насиченою, справді, програма передбачала вивчення теми з різних боків. Це і історія єврейського народу, його культура і традиції (дякую пані Ноа, яка не тільки розповіла, а й показала, як єврейський народ святкує Шабат, прикрасила свою розповідь біблійними легендами). Просто вразили емоційні лекції пана Анатолія Подольського: не встигла записувати численні приклади історичних подій різних періодів, які він наводив. Дуже сподобались інтерактивні заняття Віталія Боброва, які можна використовувати на уроках з учнями. Досі не виходять із голови практикуми Надії Уфимцевої, особливо з теми жіночої історії; практичне коло Надії Павлик, лекції Михайла Тяглого, заняття щодо вивчення єврейського питання в українській літературі та мистецтві. Усі викладачі – це професіонали з великої літери. Всі заняття справили неабияке враження, вплинули на почуття та емоції.

*Інна Гочовілі,
вчителька історії, ЗОШ № 25,
м. Краматорськ, Донецька область*

Професія вчителя – це постійне навчання і праця над собою. Зараз з'явилося багато різноманітних можливостей для підвищення свого фахового рівня. Однією з них став освітній семінар-школа з історії Голокосту в Україні, який присвячений викладанню цієї тематики в школах України. ...З першо-

го дня найбільше запам'яталася дуже цікава форма знайомства, яку організував нам Віталій Бобров. Одразу зникла втома і прийшов веселий і бадьорий настрій. А далі відбулося повне занурення в атмосферу вивчення теми. І хоча робочий графік був надзвичайно завантажений, втоми зовсім не відчувалося.

Цікаві лекції гармонійно перепліталися із практикумами та обговореннями. Всі викладачі були відкриті до дискусії, давали ґрунтовні пояснення на запитання учасників. Лекції не тільки поглиблювали та розширювали наші знання із цієї тематики, а й зачіпали багато інших проблем, давали новий погляд на певні події, ламали усталені стереотипи. Кожен викладач рекомендував багато матеріалів для подальшого вивчення певного питання. В результаті у мене склався такий собі «список очікування», опрацювання якого займе ще багато часу.

Під час візиту до гімназії «Ор Авнер», м. Житомир

Цікавою була екскурсія містом Житомир, особливо відвідування єврейської гімназії. Та найбільше мене вразило єврейське кладовище, оскільки перебування там і розповіді наших викладачів дали змогу заповнити ще одну прогалину у знаннях про культуру та звичаї цього народу.

Географія учасників була дуже широкою, що сприяло новим знайомствам, обміну цікавими думками та ідеями і, звичайно, спілкуванню у майбутньому.

Підсумком нашої тижневої праці стала надзвичайно цікава дискусія «Місце пам'яті про Голокост у сьогоденній Україні. Важкий спадок та актуальні тенденції», модератором якої був пан Анатолій Подольський.

*Ольга Кисельова,
вчителька історії та правознавства
Заверецького НВК «Берегиня»,
Городоцький район Львівської області*

Ми мали змогу поринути у світ методики викладання теми, розглянути різноманітні аспекти історії українсько-єврейських взаємин у міжвоєнний період та під час Голокосту, більше дізнатися про єврейські звичаї та культуру тощо. Різноманітність тематики занять, форми їх проведення, інтерактивні практикуми, значущі дискусії були вражаючими. Організатори семінару дуже вміло вибудовували щоденну роботу, забезпечуючи логічний зв'язок, послідовність, емоційне тло

кожної лекції, практичного заняття, екскурсії. Дуже імпульсивна та атмосфера, яка супроводжувала нас упродовж усієї роботи, – толерантності, взаємоповаги, виваженості, вміння слухати і чути.

Окремою сторінкою роботи семінару стала наша подорож до Житомира, його пам'ятними місцями, що «дихали» єврейською історією, здебільшого трагічною і складною. Яскраві позитивні емоції викликали відвідини єврейської гімназії «Ор Авнер» (директор – Анна Степанська), у якій зусиллями єврейської громади та викладачів створено унікальну атмосферу співпраці, підтримки, поваги до особистості дитини.

Важливою, на мою думку, частиною роботи семінару була і презентація проектів, власних доробок учасниками школи. Запам'яталися представлені проекти: «Майстерня пам'яті» – мобільна виставка-меморіал, присвячена пам'яті жертв Голокосту в Україні (А. Бережна); «ПортретиUA» Національного музею історії України у Другій світовій війні (Т. Городняк); власна практика дослідження історії Голокосту на прикладі залізничної станції Ярмолинці Хмельницької області (О. Денисюк). Такі презентації дали можливість не лише ближче познайомитись учасникам школи, а й відкрили перспективи співпраці, обміну досвідом, долучення до нових проектів.

*Юлія Криль, вчителька історії,
м. Полтава*

Шість днів роботи були наповнені цілковитим позитивом і дали змогу заглибитися в питання вивчення та викладання історії Голокосту. Не просто вивчати та аналізувати історичні події, та ще і такі трагічні. Однак не можна оминати болючих і суперечливих питань історичного минулого. Організатори запропонували саме такий формат семінару і змогли відкрити багатогранність дослідження визначеної теми: гендерні аспекти, колаборація, повоєнний антисемітизм, українські націоналістичні групи, доля ромів, опір і виживання, поведінка людей у складних ситуаціях. Детальний аналіз дає змогу за-

Практичне заняття

мислитися над тим, що треба робити усім нам зараз, щоб уникнути трагедії сьогодні і в майбутньому.

Вразив рівень професіоналізму лекторів, їхня відкритість, бажання ділитися знаннями, дискутувати, вміння захопити та зацікавити дослідженням. І ця співпраця між учасниками семінару тривала майже цілодобово, питання для обговорення поставали не тільки на заняттях, а і під час перерв на каву, за сніданком та обідом.

Під час практичних занять ми вдосконалювали свої вміння працювати з різними видами джерел, шукали ті інструменти, які допоможуть розкрити складні питання у роботі з учнями різного віку: фото, документальні та художні фільми, твори мистецтва, усна історія.

Семінар-школа став для мене майданчиком для пізнання нового, познайомив із цікавими людьми. А також став джерелом оптимізму, натхнення і утвердив в думці, що в нашій історії не повинно бути прихованих або заборонених сторінок.

*Лариса Махаріна, вчителька історії,
м. Балаклія Харківської області*

ПРОЕКТ «ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ»

ДРУГИЙ ПОГЛИБЛЕНИЙ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ (Житомир, 13–16 серпня 2018 р.)

Минає літо. Невдовзі вчителі та учні повернуться до школи. Напередодні нового навчального року вчителі – учасники проекту з Вінниччини та Житомирщини приїхали до Житомира на важливу робочу зустріч – другий поглиблений семінар у рамках проекту «Захистимо пам'ять». Проект успішно реалізується в Україні вже сьомий рік. На теренах Львівщини, Рівненщини та Волині споруджені меморіали вже працюють на захист колись стертої пам'яті про єврейські громади. На Вінниччині триває процес спорудження таких меморіалів. На Житомирщині робота лише розпочалася. Нова група вчителів за літні місяці долучилася до підготовчої роботи. У новому навчальному році нові учні стануть учасниками проекту, адже саме вони у майбутньому будуть дослідниками історич-

них документів, збирачами спогадів, інтерв'ю, фотографій. Саме вони, з допомогою вчителів-наставників, реалізовуватимуть свої проекти захисту пам'яті про загиблих євреїв у різних селах і містах.

Атмосфера семінару була діловою і конструктивною, адже зустрілися вже знайомі, одного духу люди, котрі добре усвідомлюють цілі й завдання проекту, мали змогу обміркувати можливі види роботи і результати проекту у своїй місцевості. І хоча робота семінару розпочалася з традиційного знайомства й очікувань від учасників, було очевидно, що зустрілися однодумці й добрі колеги. Вони висловлювали бажання одержати нову інформацію, новий досвід і практичну допомогу у підготовці проектів, обмінятися новими ідеями і втілити їх

Початок семінару

Експедиція до краєзнавчого музею в Радомишлі

у життя, систематизувати зібрані матеріали, встановити зв'язки з людьми, що виїхали за кордон, але цікавляться спрощенням меморіалів і можуть надати інформацію та допомогу учням і вчителям у дослідницькій роботі. Висловлювалися побажання залучити до проекту студентів, односельців і місцеві громади та представників влади; не допустити спотворення історії. І вже традиційно очікувалося приємне спілкування і позитивні емоції, які дають відчуття задоволення від виконаної доброї справи.

Програма семінару передбачала теоретичні заняття, що поглиблювали знання учасників про приклади вшанування пам'яті жертв Голокосту. Про сучасний український та європейський досвід Німеччини, Польщі, Білорусі розповів Анатолій Подольський, директор Українського центру вивчення історії Голокосту. Він також провів заняття, зібравши від учасників семінару контроверсійні питання історії Голокосту, та обговорення актуальних тенденцій сучасної політики пам'яті. Лекції про історію життя та загибелі єврейських громад регіону та нацистський геноцид ромів на теренах України та місцях проекту прочитав співпрацівник УЦВІГ Михайло Тяглий.

До участі у семінарі були запрошені представники інших проектів. Анна Бережна з українсько-німецького проекту «Вчимося пам'ятати» розповіла учасникам про інтерактивну карту України, на якій позначають міста, що беруть участь у

проекті, про пересувну виставку, що працює в Україні та Німеччині. Учні можуть долучитися до проекту і дізнатися про історичні документи за допомогою QR-кодів, подати інформацію про події Голокосту у своїй місцевості. Проект передбачає створення навчальних ігрових програм, дидактичних матеріалів, книг-коміксів, словників, підготовку екскурсів, розробку маршрутів місцями пам'яті.

Заняття про єврейські кладовища як джерело інформації про історію та культуру місцевої єврейської громади провів дослідник із Галича Іван Юрченко. Він розповів про надзвичайно важливу роботу з каталогізації єврейських кладовищ і про значення символів на надгробних каменях. Ці знання допоможуть краще розуміти єврейську культуру та повернути втрачену інформацію про людей, які колись жили поруч.

Важливою частиною семінару став практикум «Робота з джерелами у викладанні історії Голокосту», який провів координатор проекту Віталій Бобров. Учасники мали змогу попрацювати з різними джерелами, пов'язаними з подіями початку нацистської окупації Житомира. Вони розмірковували про те, яке джерело можна вважати хорошим, надійним, дізналися про схему оптимального аналізу історичних джерел, вправлялися у складанні запитань до документів, які дають змогу акцентувати важливу інформацію, стимулюють дослідницьку діяльність, сприяють критичному мисленню учнів, виклика-

Під час практикуму – робота з історичними документами

Експедиція вулицями Радомишля

На старому єврейському кладовищі в Радомишлі

Місце масового розстрілу євреїв Радомишля

ють емпатію. Велику увагу було приділено методиці роботи з документами.

Під час заняття-обговорення «Методичні аспекти проведення позакласних та виховних заходів» Ольга Педан-Слепухіна продовжила розмову про методику організації позакласної роботи в проекті. Учасники ознайомились із методикою аналізу і підготовки позакласного заходу за допомогою «Діаграми Ішикава», в якій представлені усі фактори, які можуть вплинути на проведення заходу. Ця методика допомагає передбачити усі можливі проблеми і складності й досягти поставленої мети найоптимальнішим шляхом.

Велику частину часу в роботі семінару було присвячено презентаціям ідей учасників і обміну кращим досвідом колег із попередніх етапів проекту. Своїми досягненнями поділилися Мирослава Діка та Микола Михалевич із Волині. Під час окремої сесії учасники склали перелік ідей для майбутніх проектів. Серед них були: створення буклетів і брошур про трагедію; відновлення імен – книга пам'яті; відеофільм – спогади очевидців; музей; карта-путівник місць розстрілів; стенди для тематичних екскурсій, або переносні експозиції; ідея «каменів спотикання»; тимчасові меморіальні дошки, знаки на будівлях; «Марш живих» – меморіальна хода до пам'ятних місць із подальшою рефлексією; навчальні картки, набір інформаційних листівок з інформацією про єврейську історію; пам'ятний знак у публічному місці; таблиці, інформаційні стенди; мурал (картина на стіні) з фотографії об'єкта, якого тепер немає; взаємодія з природою – садження дерев, присвячених видатним мешканцям села.

Надзвичайно корисними і продуктивними були індивідуальні консультації, які допомогли учасникам завершити оформлення заявок на участь у проекті, скласти кошторис, спланувати діяльність і чітко визначити очікувані результати.

Традиційно у програмі семінару було передбачено перегляд фільму і його обговорення. Стрічка польських кінематографістів «Пурімське диво» у гумористичній формі показала, як можливо протистояти антисемітизму.

Надзвичайно цікавою і повчальною була поїздка до міста Радомишля – місця єврейської культури і спадщини. Учасники семінару відвідали місцевий краєзнавчий музей. Працівники музею, місцеві подвижники Володимир Олексійович Науменко і Сергій Францевич Галицький провели цікаву екскурсію єврейським Радомишлем. Учасники оглянули старий єврейський цвинтар, місця розстрілів і масових поховань євреїв, місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. і побачили різні форми меморіалізації подій місцевої історії.

Семінар завершився. Його учасники повернулися додому. Попереду нелегкий навчальний рік у школі. Водночас це буде цікавий час творчості, пошуку, дослідження, переживань та емоційного напруження, які завжди супроводжують роботу в проекті «Захистимо пам'ять». Це буде час народження нових молодих людей, яким цікава, важлива і небайдужа історія рідного краю, минула та майбутня доля людей, що його населяють.

Ольга Педан-Слепухіна,
свіркоординаторка проекту, м. Львів
Фото авторки

НАУКОВІ ПОДІЇ

ДРУГА ЛІТНЯ ШКОЛА «ЯК МІСТА (НЕ) ПАМ'ЯТАЮТЬ» (Рівне, 6–10 серпня 2018 р.)

6–10 серпня Центр «Мнемоніка» провів 2-гу літню школу з питань політики пам'яті «Як міста (не)пам'ятають». Кожен день її програми був присвячений окремим аспектам наукових студій політики пам'яті в Україні.

День 1. Символічний простір міст у дилемах (не)пам'яті

Учасники школи мали можливість ознайомитися із методикою «перехресної історії». Її основна мета – продемонструвати той факт, що наше сприйняття минулого зазнає потужного впливу політики. Однак об'єктивної історії не існує. Як і єдино правильних істин її розуміння. Ці риси притаманні тоталітарним і посттоталітарним суспільствам. Від них почасти продовжує страждати і Україна.

Візитною карткою дня стала лекція історика, співробітника Центру міської історії м. Львова Василя Расевича – «Як і про що (не)пам'ятають нові мешканці старого міста». Автор вів мову про чимало викривлень у прочитанні історії та міфотворення, яке й сформувало в мешканців Західної України сприйняття минулого. Лектор зосередився на подіях першої половини ХХ ст., які сьогодні розбухують в Україні чи не найбільше суперечностей.

Прискіпливу увагу та обговорення викликала постать Уласа Самчука і його роль на посаді редактора газети «Волинь» – події, що висвітлювалися в лекції Василя Расевича. Трактання цієї сторінки з життя відомого письменника породило суперечливі оцінки. Частина присутніх критично оцінювала цей період творчості українського представника красного письменства, інші воліли закрити на це очі або ж виправдовувати його співпрацю з окупаційним режимом.

Перший день завершувався презентаціями учасників школи та екскурсією містом Рівне.

День 2. Монументи та меморіальні комплекси в культурі пам'яті міст

Другий день занять відкривала лекція Алли Петренко-Лисак, соціологині з Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка на тему «Візуальні коди пам'яті міст». Лекторка виклала основні теоретичні підходи до аналізу символічних просторів міст, а також провела оригінальний тренінг «Як побачити пам'ять».

Після цього учасники змогли перейти до практики аналізу монументів. Вулицями Рівного відбувся тренінг-квест «Читачи пам'ятник». Окрім «прочитання» тих чи тих монументів, його учасники довідувалися в перехожих про їхнє сприйняття міських пам'ятників і меморіальних комплексів. Ця робота викликала значне зацікавлення та велику кількість інтерпретацій монументів. Це ще раз доводить, що задум творців монументального простору інтерналізується («засвоюється») на індивідуальному рівні по-різному.

Після презентацій учасниками своїх аналітичних міркувань про монументи, день завершився лекцією про найсучасніші постмодерні практики меморіалізації. Заняття проводила викладачка Київського політехнічного інституту Світлана Осіпчук.

День 3. Вшанування пам'яті жертв геноцидів у міських меморіальних ландшафтах

Третій день було присвячено політиці вшанування пам'яті жертв геноцидів. Лекція українського історика, представника Українського центру вивчення історії Голокосту Михайла Тяглого дала можливість зрозуміти сучасні тенденції меморіалізації жертв геноцидів. Автор підкреслив, що, незважаючи на досить слабку і непослідовну роль держави у вшануванні пам'яті жертв Голокосту, в Україні справу покращують ініціативи громадських організацій. Зокрема, завдяки ініціативі

Центру «Мнемоніка» в м. Рівному встановлено «камені спотикання». Учасники побачили їх після завершення лекції Михайла Тяглого. Представники «Мнемоніки» також розповіли про свій досвід адвокаційної кампанії з метою встановлення цих меморіальних знаків.

Опісля відбулася поїздка до меморіалу жертв Голокосту в урочищі Сосонки та місць полікультурного минулого Рівненщини на теренах Великих Межиріч.

День 4. Література та документальне кіно у вимірах колективної пам'яті

У передостанній день школи ми дискутували про літературний і кіновиміри формування колективної пам'яті. Лекція філологині, викладачці Українського католицького університету Христини Рутар була присвячена осмисленню травматичного досвіду ХХ століття у творах письменників (назва лекції – «Століття страху: письменник перед лицем історичної травми»).

Про зображення уявного символічного простору Рівного у романі Олександра Ірванця «Рівне / Ровно» (стіна) розповів директор Центру «Мнемоніка» Максим Гон.

Надалі учасників чекала ще одна екскурсія містом Рівне. Філолог, представник Житомирського державного університету ім. І. Франка Євген Васильєв провів пізнавальну пішохідну прогулянку літературними стежками міста. Він описав його пам'ятні місця, охарактеризовані в творах російських, польських, єврейських та українських письменників.

День завершувався переглядом та обговоренням документальних фільмів Центру «Мнемоніка» – «Розстріляне місто» і «Людина з обличчям».

Вечері на всіх чекали візити до тематичних (у т. ч. етнічних) кафе міста – «Тютя Роза», «Компот» і «Криївка». Завданням учасників було проаналізувати їхній інтер'єр, меню та ін. щодо відповідності визначеному власниками закладів стилю.

День 5. Музеї і тематичні кафе як агенти колективної пам'яті

Останній день літньої школи розпочався із відвідин Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Опісля учасники літньої школи мали можливість обговорити тематичні кафе міста та прослухати розлогу лекцію директора Музею Революції гідності Ігоря Пошивайла. Лектор розповів про основні тренди комеморативних практик у сучасних музеях. Він ознайомив учасників школи із концепцією Музею Революції гідності. Її втілення справді може призвести до створення в Україні одного з перших інноваційних музеїв.

На завершення літньої школи учасники обговорили концепцію виставки «Шляхи емансипації жінок у міжвоєнній Польщі». Саме вона буде останнім етапом у реалізації цього річного проекту «Палімпсести пам'яті», що здійснюється ГО «Мнемоніка» за підтримки Rosa Luxemburg Stiftung коштом Міністерства закордонних справ ФРН.

Висловлюємо вдячність усім лекторам, тренерам та учасникам школи. Сподіваємося на подальші контакти та вашу участь у інших заходах Центру «Мнемоніка».

Петро Долганов, кандидат історичних наук, Наталія Івчик, кандидат історичних наук, Центр «Мнемоніка», м. Рівне

«ЄВРЕЇ В ЕТНІЧНІЙ МОЗАЙЦІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ»: РІВНЕНСЬКИЙ ДОСВІД

3–5 вересня 2018 р. у Рівному відбулась IV міжнародна наукова конференція «Євреї в етнічній мозаїці українських земель». Ініціатором проведення виступила громадська організація «Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи» (Харків), директором якої є дослідник історії Голокосту в Україні, доктор Юрій Радченко. Співорганізатором заходу став Центр студій політики пам'яті та публічної історії «Мнемоніка» (Рівне), очолюваний професором Максимом Гоним. Конференцію підтримали ініціатива «Українсько-єврейська зустріч» (Канада) і Центр Леоніда Невзліна з вивчення російського та східноєвропейського єврейства (Ізраїль).

Чергова конференція поєднала вже традиційні моменти з певними особливостями. Зокрема, вже не вперше формат роботи заходу передбачав презентації дослідників, кожна з яких завершувалась обговоренням та опонуванням запрошених дискусантів, серед яких цього разу були доктор Алексис Гофмайстер (Базель), професор Ярослав Грицак (Львів), професор Максим Гон (Рівне), докторка Владислава Москалець (Львів), доктор Юрій Радченко (Харків), доктор Артем Харченко (Харків). І ця конференція тільки підтвердила плідність обраного формату. Новим моментом стала зміна локації конференції, яку вперше було винесено за межі Харкова. Такий крок ініціатори заходу розглядали як чудову можливість для посилення комунікацій між громадськими організаціями, заглибленими у академічну діяльність у різних регіонах, та розширення мережі причетних до єврейських студій дослідників. Врешті, такі очікування організаторів повністю справдились. Команда «Мнемоніки», крім згаданого професора М. Гона також докторка Наталія Івчик і доктор Петро Долганов, взяли на себе велику частину роботи з організації конференції.

Захід відкривався лекцією доктора Алексиса Гофмайстера «Чотири міські простори – одна парадигма? Етнічне та неетнічне використання міського простору у пізньоімперських

Ризи, Салоніках, Трієсті та Одесі», яка викликала жваве обговорення (пізніше відео лекції буде розміщено на сайті Центру дослідження міжетнічних відносин Східної Європи <https://ethnickh.wordpress.com>).

Другий день роботи почався екскурсією місцями єврейської історії міста, історії Голокосту та місць комеморації Другої світової війни, зокрема в меморіальному комплексі Сосонки. Екскурсоводами виступили професор Максим Гон і докторка Наталія Івчик. Далі робота конференції відбувалась в рамках окремих тематичних панелей, зокрема 4 вересня відбулись панелі «Євреї українських земель у довгому ХІХ столітті» та «Голокост: пам'ять та наративи». Останній день конференції був представлений панелями «Єврейське населення Другої Польської Республіки», «Текстові джерела з єврейської історії» та «Насильство та євреї у короткому ХХ столітті» (програму можна переглянути тут https://ethnickh.wordpress.com/2018/08/21/program_rivne_ukr/).

Доповнила програму заходів конференції презентація часописів «Euchēnos» та «Україна модерна», нові числа яких були пов'язані з темою українсько-єврейських відносин. Представили журнали їхні редактори – доктор Юрій Радченко та доктор Владислава Москалець. Презентація журналів супроводжувалась обговоренням, зокрема щодо практичних питань організації роботи рецензованих журналів в Україні.

Прикінцева дискусія була присвячена не лише підбиттю підсумків завершеного заходу, а й подальшим перспективам роботи. Зокрема, було зазначено, що наступна конференція відбудеться у 2020 р., включивши до «мозаїки» проведення заходу новий «пазл» – регіон.

*Доктор Артем Харченко,
координатор проектів ІО
«Центр дослідження міжетнічних
відносин Східної Європи», доцент НТУ «ХПІ»*

РІВНЕ: ВСТАНОВЛЕННЯ «КАМЕНІВ СПОТИКАННЯ» ЖЕРТВАМ НАЦИЗМУ

26 липня 2018 р. о 17-й годині у Рівному за участі представників міської ради та управління культури відбулася офіційна церемонія встановлення меморіальних знаків п'ятьом жертвам нацизму. Для закладання «каменів спотикання» до Рівного приїздив відомий німецький митець, дизайнер меморіальних знаків Гюнтер Демніг.

Таким чином Центр «Мнемоніка» започаткував нову європейську практику пам'ятання про жертв нацизму. Рівне стало другим містом в Україні після Переяслава-Хмельницького, в якому встановили ці меморіальні знаки.

Ми заклали п'ять «каменів спотикання». Вони присвячені невинним жертвам, яких вбили за те, ким вони були, що робили або ж відмовлялися робити.

Польська поетеса Зузанна Гінчанка та сім'я євреїв Круликів, Яків і його дочка Рахель, загинули через їхнє єврейське походження.

Українця, Праведника народів світу Якова Сухенка нацисти стратили за допомогу євреям під час Голокосту.

Священик православної церкви Володимир Мисечко постраждав тому, що відмовився агітувати українців їхати на роботи до райху.

Автор ідеї та дизайну «каменів спотикання», німецький митець Гюнтер Демніг встановлює один із каменів у пам'ять про польську поетесу єврейського походження Зузанну Гінчанку

Польська поетеса Зузанна Гінчанка загинула в молодому віці тільки тому, що народилася єврейкою. На місці сучасної Театральної площі колись стояв будинок її бабусі, в якому минули дитячі роки Зузанни Гінчанки. Тут ми заклали перший «камінь спотикання»

Євреї Яків Крулик і його неповнолітня донька Рахель вчинили самогубство, щоб врятуватися від страшною смертю. Напис на камені – «Порятунок у смерті». У ті часи навіть суїцид був однією із форм опору вбивцям – таким чином жертви могли уникнути жахливішої смерті

Гонтер Демніг закладає «камінь спотикання» священику Володимиру Мисечку. Його вбили за те, що відмовився агітувати українців їхати на роботи до райху. Напис на камені – «Тут звершував служіння Володимир Мисечко»

Директор Центру «Мнемоніка» Максим Гон закликає рівняти переймати європейську культуру пам'яті про жертв Голокосту

«Камінь спотикання» українцеві, Праведнику народів світу Якову Сухенку, який постраждав за те, що рятував людські життя. Він представник тої незначної кількості людей, які в умовах геноциду обрали найблагородніший спосіб поведінки – допомагати жертвам

Спільне фото із німецьким митцем Гюнтером Демнігом. Зліва направо: перекладач Центру «Мнемоніка» Дмитро Аладько, докторка філологічних наук, членкиня Центру Ірина Захарчук, бухгалтерка Центру Алла Гнатюк, Гюнтер Демніг, членкиня Центру Наталія Івчик, член Центру Петро Долганов, голова Центру Максим Гон

Будь-хто, незалежно від того, якою мовою він говорив чи який храм відвідував, — міг стати жертвою людиноненавистницького режиму. Але найменше шансів вижити було у представників єврейського народу. Їх вбивали не за конкретні дії, а через те, ким вони народилися.

Урочиста церемонія відбулася на Театральній площі під час закладання «каменя спотикання» польській поетесі єврейського походження Зузанні Гінчанці.

Інформаційна довідка про концепцію меморіалізації

«Stolpersteine» («камені спотикання») — це предмети кубічної форми розміром 96 × 96 × 100 мм. Їх вбудовують у тротуар

перед будинком, у якому мешкали жертви нацизму. Заборонено встановлювати камені на місці вбивства жертви (оскільки вони покликані вшанувати пам'ять про життя людини, а не її вбивство).

Автор концепції меморіалізації — німецький митець Гюнтер Демніг.

Наразі «камені спотикання» встановлено у містах понад 20 країн ЄС. В Україні ці меморіальні знаки заклали лише в одному місті — Переяславі-Хмельницькому.

Критерії встановлення «каменів спотикання».

Цей проект має на меті вшанувати пам'ять усіх категорій жертв нацизму — євреїв, синті, рома, психічно хворих людей, переслідуваних за політичні або релігійні погляди, примусових робітників — усіх, хто був переслідуваний чи вбитий націонал-соціалістами у 1933–1945 рр. «Камені спотикання» зазвичай встановлюють біля місця помешкання жертви за принципом — «одна жертва — один камінь». Типові написи на них — «Тут мешкав» або «Тут працював». Якщо важко визначити місце помешкання жертви або неможливо встановити «камені спотикання» біля нього з якихось інших причин, їх можуть закладати біля місця роботи жертви. У цьому разі надпис буде таким: «Тут викладав», «Тут творив», «Тут працював» тощо.

Дані про жертву, які наносять на камінь:

1) ім'я та прізвище; 2) рік народження; 3) повна дата арешту (якщо можливо встановити); 4) інформація про інтернування до табору; 5) рік депортації до концтабору (це не стосується більшості жертв нацизму на території України, яких зазвичай не відправляли до таборів смерті, а розстрілювали неподалік від міст їх проживання); 6) повна дата вбивства. Якщо жертва покінчила життя самогубством, аби уникнути жорстокого вбивства, на камені зазначають: «Порятунок у смерті».

Джерело: http://mnemonika.org.ua/2018/07/27/stolpersteine_rivne-2/

МІЖНАРОДНІ ОСВІТНІ ПРОЕКТИ ЦЕНТРУ

ОСВІТНІЙ КУРС «ГЕНОЦИД ЄВРЕЇВ ЄВРОПИ: ІСТОРИЧНА ПЕРСПЕКТИВА ТА ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ»

ВОСЬМИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР У МЕМОРІАЛІ «БУДИНОК ВАНЗЕЙСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ»

(Берлін, 9–13 вересня 2018 р.)

9–13 вересня 2018 р. в Берліні відбувалася друга частина освітнього курсу «Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення». Участь у проекті взяли молоді вчені з Києва, Вінниці, Житомира, Харкова, Кривого Рогу. Це результат багаторічної співпраці Українського центру вивчення історії Голокосту та Меморіального й освітнього комплексу «Будинок Ванзейської конференції». До вашої уваги вибрані рефлексії учасників.

Німецьку культуру пам'яті часто розглядають як взірцеву, особливо коли йдеться про тоталітарний період і особливо коли оцінюють її спостерігачі з пострадянського простору. За майже вісімдесят років, що минули від кінця Другої світової війни, німецьке суспільство пройшло кілька важливих етапів у своєму ставленні до злочинів нацизму і врешті досягло, як нам здається, певного консенсусу щодо цього питання. Нам

може здаватися також, що це такий консенсус, якого нам нині дуже важко було би досягти, адже в час війни частина суспільства неминуче радикалізується, симпатизуючи правим ідеологіям у сподіванні, що вдасться відмежуватись від усіх проблем.

Вже вдруге мені як координаторці випало супроводжувати колег, молодих українських дослідників у навчальній поїздці до Берліна, яку щорічно організовує Український центр ви-

Учасники науково-методичного семінару

чення історії Голокосту спільно із «Будинком Ванзейської конференції». Ідея проекту проста, але разом з тим надзвичайно дієва: надати історикам, філософам, журналістам, студентам, викладачам середньої та вищої школи – тобто тим, хто своєю чергою є певними агентами впливу у своєму професійному колі, – можливість побачити на власні очі й порівняти два підходи до пам'ятання тоталітаризму. Наші учасники порівнюють побачене у Києві та Берліні, а я можу також до цього додати часове зіставлення. На мою думку, результати цієї та минулорічної поїздки різні, хоча значна частина програми і залишилася тією самою.

По-різному висловлювалися музейні працівники, колеги, екскурсоводи, із якими довелося контактувати у музеях і на лекціях, – і це необхідне нагадування про те, що важливою складовою меморіальних практик є не тільки меморіальні об'єкти, а й люди. Люди можуть формулювати наратив пам'яті у різний спосіб. Цього року на одному із обговорень я почула від німецької колеги несподівану тезу: «А якщо ми [німці] погано вчимо наше суспільство толерантності та інклюзії? Ваші пам'ятники зрозумілі і чудово передають атмосферу трагічних подій минулого, тоді як наші занадто абстрактні». Ці побоювання висловлювала не тільки вона – багато хто серед цього кола професіоналів пам'яті під враженням від зростання у країні популярності правих партій. Наприклад, правоконсервативна антиемігрантська партія «Альтернатива для Німеччини» (AfD) стала на останніх виборах у вересні 2017 р. третьою за чисельністю у Бундестазі.

Хоч би якою небезпечною здавалася криза ліберальної ідеології (яка, звісно, стосується зараз не тільки Німеччини і не тільки України), вона може мати і конструктивні наслідки, адже спонукатиме професіоналів пам'яті до пошуку нових рішень і нових меморіальних практик. Недарма важливі берлінські музеї, такі як «Будинок Ванзейської конференції», Єврейський музей, Карлсхорст, оновлюють або планують оновити найближчим часом свої експозиції.

*Світлана Осипчук,
координаторка проектів УЦВІГ, м. Київ*

Дихотомії пам'яті

Упродовж усієї освітньої подорожі до Берліна нас переслідувало одне слово – жах. Ми в прямому сенсі слова натикались на нього у, здавалося б, цілком звичайних ситуаціях: лов-

лячи уривки розмов перехожих, читаючи написи на інформаційних стендах у меморіалах та музеях, розмовляючи пізніми берлінськими вечорами про унікальність Голокосту, – чим більше його вивчаєш, чим глибше в нього занурюєшся, тим менше його розумієш.

Саме жах, на мою думку, є тим маркером, яким позначені усі місця пам'яті Голокосту в Берліні, – маркером, який відрізняє пам'ять постнацистську від пам'яті пострадянської. Остання маркується не жахом, а страхом.

Страх відрізняється від жаху тим, що він є предметним, локалізованим каузально (причина страху завжди відома), просторово, часово. Страх завжди конкретний; тому ми відокремлюємо страшні об'єкти від нас, створюючи тим самим простір страшної іншості, яка не має стосунку до нашого буття тут-і-зараз. Цей механізм втілюється в піднесені помпезні форми, часто спотворюючись у гігантоманії радянських і пострадянських місць пам'яті. Вони підкреслено відрізняються від звичайного міського ландшафту, сакралізуючи панівний владний наратив і тавруючи всіх, хто з нього вилучений, – чи то малодушним замовчуванням, чи то гнівним тавруванням. Поруч із такими місцями пам'яті відчуваєш себе маленьким довіском, випадковим елементом світоустрою, який холодно споглядає нікчемність твого існування. Ці місця не промовляють, а поглинають тебе, мабуть тому вони часто анонімні, в них об'єктом і суб'єктом пам'яті виступає «народ», «німецько-фашистські загарбники», «воїни-визволителі».

На відміну від страху, жах є безпредметним і нелокалізованим. Сказати, що нас жахає щось визначене та артикульоване, неможливо. Жах стосується буття в цілому, він, на відміну від страху, зачіпає нашу присутність цілком і повністю, без залишку. Він проникає в нас зненацька, без жодних передумов, так, що від нього неможливо затулитись. Раптом в автоматизованому потоці повсякдення реальність дає тріщину, і з цього розламу на світ виходить «дещо жахливе». Якщо страх є зовнішнім щодо нашої традиційної присутності, то жах внутрішньо їй притаманний. Берлінські місця пам'яті, які афектували в нас жах, буквально лежали у нас під ногами. Достатньо згадати «камені спотикання» Пюнтера Демніга чи Меморіал вбитим євреям Європи, на якому жителі безтурботно сидять, лежать та їдять. На відміну від анонімних місць страшної пам'яті, місця жаху індивідуалізовані, оскільки цілісність, яка проступає через жах, стосується конкретної особистості.

Страх і жах продукують різне тлумачення зла. Страх надає злу виміру піднесеності, романтичної спокусливості, яка базується на знаменитій грі диявола: як відомо, він тріумфує тоді, коли переконає нас у тому, що ніякого диявола немає. Таке зло легко чинити та легко звільнитись від відповідальності за його скоєння, адже воно надає індульгенцію блаженного невідання: «ми нічого не знали про Аушвіц». Піднесене зло завжди чинить хтось інший, той, хто перебуває за затишним колом «своїх». Гомосексуалісти. Роми. Душевнховорі. Євреї. Тому боротьба з таким злом легка та невимушена: достатньо знайти «правильного» цапа-відбувайла та відокремити його від «невинних».

Однак тут і починається тріумф зла, оскільки виявляється, що відокремити своїх від чужих неможливо (нацисти не випадково так і не змогли чітко ідентифікувати «єврея»), і рано чи пізно ти сам – донедавна відданий борець за справедливість та чистоту – потрапляєш до Молоху очищення.

Жах же здійснює деестетизацію зла, позбавляє його виміру піднесеності та спокусливості. Зло не «там», не «по той

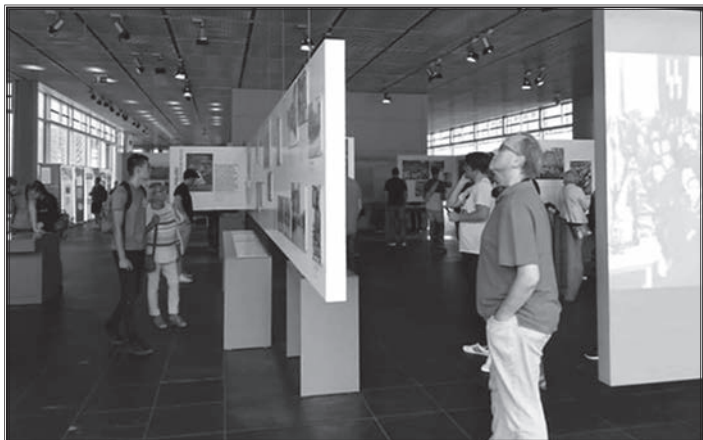
бік», воно тут, в'їлось у нашу шкіру, в бруківку наших вулиць, у сувенірну символіку, – так близько, що ми його не помічаємо, сліпнемо і тому спокушаємось на приписування зла Іншому. В цьому інша сторона ідеї Ханни Арендт про банальність зла. Банальність тут розуміється не тільки як властивість бюрократичного світу, втілена у фігурі Адольфа Айхмана, а і як зниження зла, примус повернути його до кола «невинних», не просто побачити в злі себе, а впізнати себе в злі. Впізнати і жахнутись. Жах як впізнання себе в злі – чи не єдина гарантія того, що воно не повториться.

*Олександр Воронюк, кандидат філософських наук,
КВНЗ «Житомирський базовий фармацевтичний коледж»*

Молодих науковців, небайдужих до питань, пов'язаних з історією Голокосту, чекала надзвичайно цікава та насичена програма. Берлін вразив своєю красою, еkleктизмом та оригінальною архітектурою. На кілька днів це чудове місто стало зручною платформою для реалізації освітньої програми. Не шкодуючи сил та особистого часу, гостей з України супроводжувала Тетяна Маникіна. З першого ж дня пані Тетяна забезпечила учасників освітньої програми якісним екскурсійним супроводом. До уваги молодих українських науковців було представлено яскраві, оригінальні приклади меморіалізації місць, пов'язаних з історією Голокосту, під час відвідування пам'ятників, які перебувають під патронатом Меморіалу. Особливо зацікавили учасників семінару так звані «камені спотикання», які були встановлені за ініціативою німецького митця Гюнтера Демніга.

Усі без винятку учасники програми були вражені оригінальністю побудови меморіальних комплексів і пам'ятників у сучасному Берліні. Дуже яскраво це було помітно на прикладі Меморіалу вбитим євреям Європи, який вразив молодих українських науковців своєю символічністю.

Жоден з учасників освітньої програми не залишився осторонь жвавих наукових дискусій, які виникали під час проведення численних семінарів. Радість інтелектуального спілкування з українськими гостями розділили Марина Червінські («Спадковість пам'яті – націонал-соціалізм серед різних поколінь»), Тетяна Маникіна («Фотографія як історичне джерело»), Рут Пройссе («Поводження з темою Голокосту та націонал-соціалізму у Німеччині після 1945 року»). Яскраві враження лишили по собі численні екскурсії: експозицією освітньо-меморіального комплексу «Будинок Ванзейської конференції», яку майстерно провела для учасників програ-

Під час екскурсії до музею «Топографія терору», м. Берлін

ми Тетяна Маникіна, документальним центром «Топографія терору» (Себастьян Герхардт) і постійною експозицією музею в Карлхорсті (Інґрід Дамеров).

Кілька днів навчального семінару проминули як одна мить. Його учасники попри фізичну втому були абсолютно задоволені яскравою і насиченою навчальною програмою та повезли на Батьківщину нові враження та цінні знання, які неодмінно знадобляться у подальшій роботі.

*Богдан Скопненко, кандидат історичних наук,
Національний музей історії України*

Під час курсу учасники мали змогу відвідати меморіал убитим євреям і пам'ятники, що перебувають під його патронатом, постійну виставку освітнього комплексу «Будинок Ванзейської конференції», екскурсію документальним центром «Топографія терору», піднятися на купол Рейхстагу та багато іншого. Освітні семінари та тренінги показали нові підходи та методи вивчення цієї теми. ...Це була мегапоїздка, де з освітньою програмою поєднувалися прогулянки містом, чудова атмосфера, постійні дискусії та обговорення між учасниками. Повертаючись додому з хорошими емоціями та враженнями, новими ідеями та бажанням продовжувати дослідження.

*Тетяна Кравчук,
Вінницький державний педагогічний університет*

Здивувала наявність у самому центрі Берліна зовсім поряд з Меморіалом убитим євреям Європи – Меморіалу убитим народностям рома і синті, Меморіалу ЛГБТ – жертвам нацизму.

Дуже вразив дисонанс між гармонійною красою природи Ванзейського озера та жахливим контентом подій, що відбувалися після погодження «остаточного розв'язання єврейського питання» 20 січня 1942 р.

Цікаво було спостерігати, як маленькі «камені спотикання», вплетені у звичайну пішоходну частину вулиці, розповідають про долю мешканців цього ж таки будинку. І, на щастя, не всі ці історії із трагічним кінцем.

Щодо методичного інструментарію, то надзвичайно корисними були воркшопи. Скільки інформації може або ж не може розповісти звичайна фотографія! ...Вдало застосовувалася робота в групах і парах – і під час «взаємної екскурсії» Берліном, і під час представлення «експонатів» у «7xjung».

*Леся Юрчишин, вчитель історії, правознавства,
курсів громадянської освіти Київського ліцею бізнесу*

Робота в групах

2 СЕРПНЯ – МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДУ РОМІВ

ЛОГІКА «ЧИСТОЇ РАСИ»: ЯК НАЦИСТИ ВИРІШУВАЛИ «ЦИГАНСЬКЕ ПИТАННЯ»

Інтерв'ю з Михайлом Тяглим, науковим співробітником Українського центру вивчення історії Голокосту

30 вересня 2018 р. кияни разом зі свідками трагедії Голокосту пройшли вулицями Подолу в пам'ять трагедії масових розстрілів у Бабиному Яру. Тоді у вересні 1941 р. за два дні вбили близько 34 тисяч євреїв. У роки війни тут вбивали ромів, караїмів, радянських військовополонених. «*Без пам'яті немає майбутнього*», — часто чуємо на меморіальних заходах. Саме таку пам'ять, без якої немає майбутнього, і збирає історик Михайло Тяглий. Упродовж декількох років він фіксує свідчення тих, хто зміг вижити під час геноциду ромів 1941–1943 рр. на території України. Цих людей лишилось небагато, й вони не завжди охоче розмовляють із дослідниками. Давні історії, страшні, трагічні й такі людські, поєднуються з віднайденими і скрупульозно систематизованими архівними документами. І завдяки цій роботі сьогодні ми можемо дізнатись про те, яким був «зневажений» ромський геноцид. Щоб цього ніколи більше не відбулось.

Діна Артеменко: Яким чином нацистська ідеологія обгрунтувала геноцид ромів?

Михайло Тяглий: Річ у тім, що так зване циганське питання було сформульоване не в нацистській Німеччині. Варто пам'ятати, що його почали порушувати в Європі ще в другій половині XIX — на початку XX ст. у більш загальному контексті: расові штудії, расова наука, расологія... Расизм формується саме в той час.

На межі XIX і XX ст. теоретики расології, яка була поширена в країнах Європи й у Сполучених Штатах, дійшли висновку, що роми — це певний «расовий парадокс». Дослідники-расологи стверджували, що роми вийшли з Індії. Тобто з того самого регіону, з якого вийшли й арійці, яких вважали вищою расою. Як таке може бути? І расологія знайшла простий вихід із цього парадокса. Мовляв, справді, на початку, коли роми тільки-но вийшли з Індії, 1000 чи 1500 років тому, вони мали «благополучну і здорову расову сутність», але під час міграції на Захід через Азію вони взаємодіяли з «неякісними» «расовими одиницями». Через це роми зіпсували свою початкову «здорову і благополучну расову сутність». Тому на початок XX ст. вважалося, що цигани — це група, кров якої є «забрудненою». А якщо кров «неякісна», то це позначається і на соціальних характеристиках усієї групи. Вважалося, що всім ромам притаманні злочинні схильності. Навіть якщо людина жила осіло, мала постійну роботу, у неї не було проблем

із законом, то це ще не означало, що вона або її діти будуть завжди таким чином поводитись: потенційно вони злочинці, і ці кримінальні схильності можуть проявитися в будь-який момент. Такою була сутність «расового погляду» не лише нацистів, які нічого нового тут не вигадали. Вони просто включили «циганське питання» у свій світогляд.

Що ж до Гітлера, то «циганське питання» не посідало якогось помітного місця в його особистих поглядах. У *Mein Kampf* він про нього не згадує взагалі. Для нього антисвітом були євреї. Якби його запитали, що він думає про ромів, то він, гадаю, просто сказав би, що це якийсь зіпсований матеріал, який не є основним ворогом, а просто недоброякісним елементом, якого варто позбутися.

У 1930-ті рр., коли нацисти прийшли до влади в Німеччині, вони лише легітимізували всі ці расологічні штудії, зробили їх складовою свого політичного, соціального світогляду, частиною своєї політики.

До 1930-х рр., у період Веймарської республіки, в Німеччині «циганським питанням» опікувалася поліція, як це було й у багатьох інших країнах. Поліція, коли йшлося про кочових ромів, що не відповідали уявленням про соціальний порядок, порушували закони пересування або не мали документів, намагалася їх хоч якось «узаконити»: надати їм документи, на певний час ізолювати або вигнати зі своєї землі, щоб вони пішли до іншої. Але коли нацисти прийшли до влади, то вони почали поступово, крок за кроком, рік за роком застосовувати й расові критерії.

Почалося вивчення «циганського питання» не лише з погляду того, наскільки та чи та окрема спільнота соціальна чи асоціальна. Вся ромська спільнота визначалася як окрема група, а це було кроком у бік від реального стану справ, бо «ромське співтовариство», «ромська спільнота», «ромський народ» — це штучна конструкція. Роми в Німеччині були дуже гетерогенною групою, яка складалася з багатьох підгруп. Були синті, які вважалися більш давніми мешканцями Німеччини, були лаллери, влахи, ловарі, калдерари, представники інших етнічних груп, які не так давно прийшли в Німеччину, наприклад, у XIX — на початку XX ст. з Румунії й Угорщини. Вони справді були менш інтегрованими й більше кочували.

Ось так «циганське питання» почало розглядатися не лише крізь оптику соціальних і етнографічних критеріїв, а й за допомогою расових критеріїв. У 1936 р. було створено Центр расової гігієни й біології населення медичного департаменту МВС під керівництвом Роберта Ріттера, який розпочав вивчення «циганського питання» шляхом генеалогічного аналізу походження кожної ромської сім'ї. Збирали дані, робили картотеки, створювали сімейні генеалогії. Нацисти нишпорили по церквах, вивчаючи родоводи, досліджуючи, чим займалися діди-прадіди і так далі. Також практикували методи антропологічних досліджень: досліджували колір очей, форми черепів, групи крові тощо. Тому ми бачимо, що наприкінці 1930-х — на початку 1940-х рр. «циганське питання» переходить із компетенції поліції, як це було в Німеччині до нацистів, до рук расово-ідеологічних працівників.

ДА: Є чимало фотографій початку Другої світової війни, зроблених німецькими солдатами, де вони зображені з ромами в поселеннях. Це переважно фотографії побуту, а сама ситуація виглядає як задоволення етнографічної допитливості німців.

Михайло Тяглий

Можете розповісти більше про такі фотографії? Складається враження, що навіть з 1939 р., коли почалася війна, ставлення до ромів змінювалось.

МТ: Це лише на перший погляд парадоксальне явище, але все дуже легко зрозуміти, якщо просто розібратися з контекстом. Варто нагадати, що першими, хто просувався на Схід, були сили *Wehrmacht* – військові німецьких збройних сил. Це були звичайні молоді люди призовного віку, від 20 до 30 років, і передові частини, а вже потім в тилу наступаючих німецьких військ розгорталися спеціальні загони, які не були складовою Вермахту, хоча військових і зобов'язали спочатку підтримувати їх, надавати в разі потреби якісь ресурси. Це були *Schutzstaffel* – «загони охорони» (СС) і поліція. Сили, які підпорядковувалися рейхсфюреру СС Генріху Гімлеру й відповідали за наведення й забезпечення німецького порядку на території тилу Вермахту й убезпечення його від усіх, кого вони вважали небезпечними елементами. А це саботажники й диверсанти, представники керівної ланки радянського партійного апарату. Ось саме на ці загони вбивць і покладається відповідальність за те, що впродовж перших місяців окупації вони розпочали політику «остаточного розв'язання єврейського питання». Теж не спочатку, не з самого 22 червня 1941 р., коли німці вторглися на радянську територію, а впродовж кількох наступних місяців.

Спочатку СС не мали завдання вбивати всіх євреїв, але десь наприкінці липня – у серпні 1941 р. це вже стало рутинною та практикувалося на всій лінії фронту від Балтики до півдня України. Йдеться про ескалацію та окупаційні структури, які були за неї відповідальні. Не було завдання й знищувати ромів не розбираючи під час наступу на радянську територію. Слід також враховувати, що в солдатів Вермахту здебільшого не було саме антициганських поглядів. Звідси й ці фото. На цьому етапі вбивство кочових ромів краще пояснити не ідеологічними причинами, а тим, що людина у формі сприймає кочових ромів як загрозу власній безпеці. Бо вони могли бути шпигунами, переносити інформацію, розказати супротивнику про твою дислокацію тощо. Саме кочові ромські табори восени 1941 р. потрапляють у першу хвилю знищення. Передусім вбивають їх.

Знову ж таки, хто це робить? Якщо згадувати ті ж фотографії, то ми бачимо, що для безпеки пересічних німецьких солдатів, у принципі, роми не становили загрози. Для них це було справді радше екзотикою, об'єктами, з яким фотографувалися та йшли собі далі. Але керівництво Вермахту могло розглядати ці табори як загрозу, і керівництво СС і поліції так само їх розглядали. Саме через це розпочалися вбивства. Тож передові загони Вермахту пройшли вперед, але керівництво дивізії наказало батальйонним командирам вбити ромів. Такою була перша хвиля вбивств ромів.

Однак ситуація розвивалася, і вона не була весь час однаковою впродовж окупаційного часу 1941–1943 рр. Багато чого залежало від того, як це питання обговорювалося. Навесні 1942 р. території України вже залишилися в тилу. Тут уже був Райхскомісаріат Україна, до якого входила більша частина території сучасної України. Ми знаємо, що з Берліна до Райхскомісаріату Остланд (це країни Балтії) і до Райхскомісаріату Україна надійшли запити: повідомити про те, скільки циган на території, чим вони займаються, який їхній соціальний профіль, скільки кочових, скільки осілих. Цікаве запитання було також, чи вони справжні «чисті» цигани або ж змішані. Бо з погляду нацистів «чисті цигани» вважалися не настільки загрозливими, як змішані.

Це був перший раз (весна 1942 р.), коли роми потрапили в центр уваги керівництва райхскомісаріатів. До цього осілих ромів сприймали як звичайне місцеве населення. А тут ми бачимо, що їхній статус вже починають обмежувати, їх прирівнюють до євреїв. Цивільна німецька адміністрація виключає ромів із різних кодексів, наприклад, із регулювання працевлаштування: їм вже можна платити зарплату меншу, ніж іншим, на них не поширюється медичне обслуговування тощо. Цивільна адміністрація Райхскомісаріату Україна вже починає дискримінувати ромів у юридичних і соціальних питаннях, про вбивства ще не йдеться, але ми вже бачимо, що їх виокремлюють, що вони вже не такі, як усі інші.

Потрібно все ж пам'ятати, що окупаційна влада не була гомогенною. Вона складалася з кількох гілок: відділення Вермахту, осередки поліції та СС і цивільна адміністрація. Поки цивільна адміністрація розмірковувала, що робити з ромами та як їх залучити до праці, щоб найбільш ефективно використати, то локальні осередки СС і поліції просто перейшли до безпосереднього знищення. Цю ескалацію ми спостерігаємо не лише щодо кочових, а й щодо осілих ромів.

ДА: *Тож відбувається вже безпосередньо те, що можна назвати геноцидом ромів?*

МТ: Багато питань залишаються ще не вивченими. Є багато білих плям. Але з тієї картини, яку ми отримуємо, працюючи з архівними документами, знаємо про більш ніж 100 місць масових вбивств ромів на території сучасної України в різних регіонах. І в центральних, і східних, і західних, і передусім на Південній Україні й Північному Криму, бо саме там було багато колгоспів, де впродовж 1930-х рр. радянська влада залучала ромів до осілого способу життя та колгоспної праці. Вони не встигли евакуюватися. Це сучасна Херсонська область, Запорізька область і північ Криму, де багато десятків сімей жили в колгоспах. Німці туди приходили й вбивали їх просто на місцях.

Ще окремо варто згадати про роль каральних підрозділів. Вони теж були різні. Було чотири айнзацгрупи поліції безпеки, які просувалися в тилу Вермахту 1941 р. На схід України йшла айнзацгрупа С, півднем України йшла саме айнзацгрупа D під командуванням Отто Олендорфа, якого потім засудили на Нюрнберзькому міжнародному трибуналі. Він раніше за всіх розпочав реалізацію ідеї знищувати й осілих ромів. Адже якщо на більшості території України це розпочалося в 1942 р., то айнзацгрупа D вже в листопаді 1941 р. почала вбивати осілих ромів у Криму.

Але все ж у Криму відбувся певний «благополучний поворот» цієї історії. Багато кримських ромів були мусульманами й жили в Кримському ханстві поруч із татарами ще до анексії Криму Росією у 1783 р. Вони мало чим відрізнялися від кримських татар, а татари вважали їх якщо не своїми, то принаймні найближчими сусідами.

Тому коли в Сімферополі, Євпаторії, Бахчисараї осілих ромів почали вбивати, то кримські татари звернулися до німецької адміністрації з проханням припинити це й не чіпати їх, бо це люди, які сповідують іслам. Німці були дуже чутливими до таких речей, бо намагалися привернути кримських татар на свій бік. Через це вони пішли назустріч. Вважається, що більша частина кримських ромів лишилася живими саме через заступництво татар. До речі, схожі випадки були в Одесі.

Але на більшості території України ситуація була трагічною, якщо порівнювати з півднем України і подіями в Криму. Багато ромів жило в Чернігівській області. Чернігівщина ві-

дома сьогодні як місце, де влітку 1942 р. «циганське питання» було вирішено остаточно, передусім за ініціативи місцевого осередку поліції безпеки СД. У червні 1942 р. вони надрукували наказ, щоб «всі цигани були готові зареєструватися для переселення». А через місяць-півтора осілих чернігівських ромів із самого міста та навколишніх сіл зібрали в подвір'ї тюрми Чернігова, а потім вбили за містом.

Схожі ситуації траплялися скрізь у багатьох великих і не дуже великих містах. Статистику важко оцінювати. У 1939 р. в УРСР було трохи більше ніж 10 тисяч осілих ромів, але ще були кочові. Є підрахунки українського історика Олександра Круглова, фахівця зі статистики історії Голокосту. Він вважає, що на території України кількість ромських жертв сягає понад 20 тисяч осіб.

І це не лише німецька зона окупації, бо слід враховувати й таку територію, як Трансністрія, якою керувала румунська адміністрація маршала Антонеску. Туди, на територію між Дністром і Південним Бугом, було депортовано приблизно 25 тисяч ромів із Румунії, Буковини, Бессарабії. Не можна стверджувати, що в Трансністрії їх навмисно вбивали та знищували, бо половина з них стали жертвами жорстоких умов перебування. Їх просто привезли. Їм не було чого їсти, не було жодних умов для проживання, тому більшість із них просто загинула в цих нелюдських умовах. Вже в 1944 р. ті, кому вдалося вижити, повернулися до Румунії. Тому виходить, що з 20 тисяч ромських жертв на теренах України половина припадає на німецьку зону окупації й приблизно половина загинула в Трансністрії, у зоні відповідальності румунської адміністрації.

Щодо ставлення місцевого населення історія ромського геноциду дає нам різні приклади. Вона рясніє прикладами

порятунку ромів, допомоги від місцевого населення. З іншого боку – участь місцевої допоміжної поліції у знищенні ромів. Якщо говорити про перше, то саме через те, що переважна кількість ромів була осілими й жила в селах поруч з українцями, поляками, росіянами, євреями, їх часто вважали своїми. І релігія така сама, і професійні заняття. Часто їх поважали, бо вони були хорошими ковалями й відігравали важливу роль у місцевій господарській системі.

Ми маємо документи, які свідчать про те, що часто на рівні адміністративного управління була різна реакція, коли окупаційне німецьке керівництво зверталося з наказами до районних управ, щоб вони надавали інформацію про місцевих ромів. Здебільшого в українській місцевій адміністрації відповідали: у нас немає ромів, можливо, якісь там і бувають проїздом, але осілих немає. Їх не видавали, а навіть якщо й були такі, то заступилися за них. Є багато таких спогадів в інтерв'ю, коли ті роми, які пережили геноцид, чи їхні діти розказували приблизно такі історії: «Був староста сільський, а мій батько був ковалем, циган-коваль, вони знали один одного. Староста попередив, щоб батько тікав із села, бо завтра буде щось дуже нехороше для вас». Завдяки цьому багато людей залишилися в живих.

Однак були й інші випадки. Коли окупаційна адміністрація наказувала місцевим органам самоврядування, українській адміністрації, щось зробити, то українська районна управа вже наказувала своїй місцевій поліції провести переселення ромських родин. А ми знаємо, що під час цього «переселення» відбувалося справді щось жахливе...

Розмовляла Діна Артеменко

Джерело:

<https://commons.com.ua/uk/yak-nacisti-virishuvali-ciganske-pitannya/>

«ТЕ ВИТТЯ І ЗАРАЗ СТОЇТЬ У ВУХАХ», – СВІДОК РОЗСТРІЛІВ РОМІВ У ЧЕРНІГОВІ

Враження учасниці міжнародного освітнього семінару-подорожі «Зневажений геноцид. Доля ромів України у німецькій зоні окупації (1941–1944) та пам'ять про трагедію», що його провели німецька організація «Bildungswerk für Friedensarbeit» разом з Українським центром вивчення історії Голокосту 31 серпня – 8 вересня для молоді з України та Німеччини на теренах Київщини, Чернігівщини, Черкащини, Полісся та Волині.

Нібито просте завдання для радіожурналістки – поділитися враженнями від участі у поїздки «Зневажений геноцид». Написати, що дізналася, про що варто більше говорити.

Втім, добирати слова до відчутого у місцях масового поховання різних людей, у тому числі ромів, у лісах, ярах, на колишньому військовому полігоні, від почутого з вуст дівчинки, тепер 90-літньої жінки, яку мало не вбили просто на могилі її рідних, де «могила дихала», адже скидали до ями і загиблих, і ще живих, – завдання непросто.

Надто як для людини, яка не є історикинею, не є науковицею. Виглядає, що ці свідчення – це є «сторінки історії», це ж було давно. Та завдяки саме зустрічам із тими, хто пережив геноцид ромів, розумієш, що це триватиме і зараз. Якщо замовчувати. Так, начебто жертви ані тоді не були гідними життя, ані зараз не є достойними пам'яті. Так не вважають і свідки геноциду ромів, і дослідники та краєзнавці, як, наприклад, Олександр Карпенко (Лубни), з яким зустрічались на колишньому військовому полігоні між селами Вільшанка і Мгар, де розстрілювали партизан і ромів.

Раніше у радіопрограмах розповідали про іншу подорож – виставки про депортацію румунських ромів у 1942–

1944 рр., яких тоді вислали до Трансністрії – румунської окупаційної зони між Дністром і Бугом. Один із випусків проекту *Chiriklo* на Громадському радіо записали до 2 серпня, дати,

Зустріч з О. Карпенком

Під час зустрічі

коли вшановують пам'ять про геноцид ромів, і випуск мав таку назву: «На Подолі у Києві, в Одесі — усюди були люди, які переховували ромів від геноциду». Раніше виходило й інтерв'ю з ромською активісткою Альоною Казанською про ромів, загиблих у Чернігові.

Було відчуття, що в Україні замало знаємо про долю ромів у часи нацистської окупації, і мені також не завадить знати більше, аби на медіа-тренінгах і у радіопрограмах висвітлювати цю тему. І вже у перший день на семінарі у Києві почула від історика Михайла Тяглого, що кримські татари у Криму масово переховували ромів. Про це говорила на лекції про голос ромів і кримських татар у Києві.

Минуло зо два тижні після того, як повернулася з поїздки до Чернігова, Житомира, Черкас. Роздивляюся два списані блокноти, де намагалася занотувати дещо з того, що розповідали літні люди й ромські діячі та діячки, як-от Володимир Бамбула, Марина Казанська, Валерій Сухомлинів. Є такий

запис, наприклад: «Бачив підводу з ромськими дітьми і циганку, яка рвала на собі волосся», — це свідок геноциду ромів на Житомирщині Деонізія Совинський. «Дітям розбивали черепи лопатами, коли не було чим стріляти», — свідок розстрілів у Чернігові Герард Кузнецов. Є два вислови, які не записувала, так врізалися в пам'ять: «Те виття з-під брезенту і зараз у вухах стоїть», — це якраз слова 93-літнього Герарда Кузнецова про ромів Чернігова, яких нацисти три дні тримали без їжі й води, а потім завантажили на підводи, накрили брезентом і повезли на розстріл. Або ж «й та могила дихала, бо там були і мертві і живі поховані», — 90-річна Ольга Волошина, яка залишилася сиротою, всю її сім'ю знищили.

Ольга Волошина, з якою ми говорили разом із колегою з Берліна, Веронікою, маючи таке життя, сповнене страждань, розповідала нашій групі, що щаслива, бо може нас бачити. Як добре, що ці зустрічі відбуваються зараз, адже люди не вічні. Якби не ці записи, можливо, ніхто б їх і не почув.

Ольга Волошина розповіла також про ромських жінок на Житомирщині, завдяки яким, виявляється, часом виживали й партизани. Адже партизани, як і роми, переховувалися у лісах, а ромські жінки ходили ворожити, водночас збираючи інформацію, «де німці стоять». Люди давали жінкам їсти, хто трохи хліба, хто картоплю, хто моркву. Це і несли ромські жінки до лісу, тим харчувалися і дорослі, і діти, які там переховувалися. Є й неозвучена історія, про деталі якої можна було здогадатися за фразою, яку ця літня жінка тихо сказала нам, — про свого чоловіка, з яким одружилася, щоб не померти з голоду і десь жити, бо була юною сиротою: «Він був з тих, хто сім'ї своєї не жалів».

*Ольга Веснянка,
правозахисниця, журналістка, м. Київ*

Фото авторки

ПРОЕКТ «БАБИН ЯР: ПАМ'ЯТЬ НА ТЛІ ІСТОРІЇ»

СЕМІНАР-ПРЕЗЕНТАЦІЯ ДЛЯ МЕТОДИСТІВ З ІСТОРІЇ м. КИЄВА

(17 вересня 2018 р., Музей історії м. Києва)

Український центр вивчення історії Голокосту, за підтримки Українського інституту національної пам'яті, продовжує роботу над проектом «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії».

Нагадую, що на початку 2018 р. вийшов друком путівник для вчителя «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» — збірник навчально-методичних розробок шкільних занять, створений освітянами для освітян на основі віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» та документального фільму «Бабин Яр у пошуках пам'яті».

З метою ознайомлення і залучення до співпраці освітян, навесні 2018 р. було проведено кілька «пілотних» одноденних презентацій путівника для вчителів історії та заступників директорів із виховної роботи шкіл Шевченківського району міста Києва, а також для вчителів — наукових керівників учас-

ників XVIII Всеукраїнського конкурсу учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» ім. І. Б. Медвинського.

З початком осені робота з популяризації видання вийшла на новий рівень. 17 вересня 2018 р. у приміщенні Музею історії міста Києва за сприяння Українського інституту національної пам'яті та Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру відбувся семінар-презентація для методистів з історії районних науково-методичних центрів управліннь освіти районних у місті Києві державних адміністрацій та голів районних методоб'єднань вчителів історії, а також методистів із виховної роботи.

Формат заходу дещо відрізнявся від семінарів учителів. Адже метою було представлення проекту і стимулювання методистів до проведення презентаційних семінарів для вчителів своїх районів, щоб ті користувалися матеріалами проекту

Семінар-презентація у Музеї історії м. Києва

та ставали в майбутньому співавторами. Основну увагу приділили ознайомленню з матеріалами та методичними можливостями їх використання, а також обговоренню методики використання матеріалів виставки, фільму й путівника у навчально-виховному процесі.

Треба зазначити, що всі складові проекту дістали дуже високі оцінки учасників семінару: і потужний потенціал такого ресурсу, як віртуальна виставка; і нестандартні цікаві, з погляду методики викладання, розробки занять у путівнику; і нові грані використання документального кіно на уроках та у виховній роботі. А найголовніше – визнання проблеми збереження пам'яті надзвичайно актуальною для навчального і виховного процесу.

Підсумком групової роботи стало представлення планів презентацій проекту для вчителів як кінцевих «споживачів» цих матеріалів. Усі без винятку методисти зацікавились подальшою співпрацею, а також обіцяли заохочувати вчителів своїх районів до співтворства в майбутньому інтерактивному онлайн-ресурсі.

Плідна робота та доброзичлива атмосфера семінару, проведеного напередодні відзначення чергової річниці трагедії в Бабиному Яру, породжує надію на те, що робота зі збереження пам'яті про Бабин Яр є не даремною, актуальною і продовжуватиметься зусиллями щораз ширшого кола зацікавлених.

*Ольга Лімонова, учасниця проекту,
співавторка матеріалів до путівника
«Бабин Яр: пам'ять на тлі історії»,
м. Київ*

Людя́м потрі́бна пам'ять про пережите

Пам'ять... Історична пам'ять... Для чого вона потрібна людині? Кому належить право на історичну пам'ять?

Сучасний етап формування української моделі історичної пам'яті відбувається у надзвичайно складних умовах, твориться нова українська громадянська ідентичність. Важливе місце в історичній політиці України, яка прямує до Європи, посідає й замовчувана раніше трагедія Голокосту. Власне, від того, наскільки ця тема стане складовою української ідентичності, залежать не тільки перспективи утвердження в Україні

демократії, а й у буквальному сенсі перспективи її інтеграції до родини європейських народів.

Звичайний понеділок 17 вересня 2018 р. виявився не зовсім звичайним. Причиною тому став семінар-презентація видання «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя», організований і проведений Українським центром вивчення історії Голокосту для методистів районних науково-методичних центрів міста Києва, голів районних методичних об'єднань вчителів історії та методистів із виховної роботи в рамках підготовки до вшанування чергової, 77-ї річниці трагедії у Бабиному Яру, з метою поширення найкращих практик викладання про цю трагедію та пам'ять про неї із застосуванням інтерактивних технологій і нових методик. Видання «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя» є частиною спільного проекту Українського інституту національної пам'яті, Українського центру вивчення історії Голокосту, Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру.

Семінар зацікавив, «запалив» ідеями. Від власного імені та від імені всіх учасників висловлюю велику вдячність організаторам за цікавий, високоякісний, продуктивний, насичений захід, вдале поєднання науково-теоретичної і практичної частини семінару.

Абсолютно унікальна і виправдана ідея віртуальної подорожі музейно-виставковим центром «Музей історії міста Києва», перегляду фрагментів фільму «Бабин Яр у пошуках пам'яті», під час якої всі учасники семінару мали змогу ознайомитися з тематичними матеріалами та методичними можливостями їх використання.

Крім того, завдяки чудово складеній програмі семінару учасники мали змогу обговорити методики проведення презентацій виставки та путівника для різної цільової аудиторії, поділитися досвідом.

Додам, що завдяки цьому проекту ми здобули надзвичайно важливі знання, знайомства та професійні навички, які стали вагомим внеском у роботу педагогічного працівника в умовах оновленого змісту освіти.

Особливу подяку висловлюємо організаторам заходу: Ользі Лімоновій, Віталію Боброву, Віталію Нахмановичу та Анатолію Подольському, за запрошення взяти участь у семінарі, за цікаву і змістовну розповідь, за високе наукове підґрунтя виступів, за психологічно позитивний клімат спілкування, за гостинність і приємно проведений час.

Цікаво! Нестандартно! Захопливо! Корисно для вчителів, які розвиваються і працюють творчо. Проведення таких заходів сприяє підвищенню інтелектуального рівня педагогів та вихованню свідомого покоління.

Дякуємо організаторам та авторському колективу за чудові путівники для вчителя, за таку ідею і вашу титанічну працю! Висловлюємо надію на майбутню співпрацю та щиро бажаємо творчих здобутків!

*Інна Юрченко, методистка відділу суспільствознавчих предметів
КНЗ КОР «Київський обласний інститут
післядипломної освіти педагогічних кадрів», м. Біла Церква*

Р. С. З осені 2018 р. Український центр вивчення історії Голокосту розпочав семінари-презентації навчального посібника «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя» за межами Києва. Такі семінари вже відбулися у Білій Церкві, Миколаєві, Харкові, Чернівцях. Це стало можливим завдяки співпраці з місцевими методистами та вчителями.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР

«Як і коли говорити з учнями про пам'ять Бабиного Яру.

Презентація збірника навчальних занять «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя»»

(30 вересня 2018 р., Музей історії м. Києва)

30 вересня 2018 р. в Музеї історії Києва відбувся Всеукраїнський семінар-презентація видання «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя», організатором якого став Український центр вивчення історії Голокосту спільно з Українським інститутом національної пам'яті та Громадським комітетом для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру.

На семінар були запрошені учителі шкіл, викладачі університетів і тренери неформальної освіти з Києва, а також із різних областей України. Найактивнішими виявились освітяни міст Богуслава, Кагарлика, Кременчука, Лисичанська, Чернігова, Умані.

Зі вступним словом до учасників семінару звернувся директор Українського центру вивчення історії Голокосту Анатолій Подольський, який наголосив на тому, що захід проводиться у Дні пам'яті жертв Бабиного Яру, та повідомив основні цілі та завдання зустрічі.

Семінар розпочався дискусією «Бабин Яр: актуальність пам'яті та особливості меморіального простору», яку провів провідний співробітник Музею історії м. Києва та автор віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» Віталій Нахманович. Учасникам семінару було запропоновано ознайомитися з кількома твердженнями стосовно Бабиного Яру як місця пам'яті й визначити свою позицію щодо цих тверджень. У процесі обговорення виявилось, що сприйняття Бабиного Яру як місця пам'яті є дуже різним, так само як і уявлення про історію цього місця та пам'ять про нього, про те, яким чином меморіалізувати простір і чи потрібні додаткові зусилля щодо створення місця пам'яті Бабин Яр. Особливо гостро обговорювалось твердження «Вшануванням пам'яті у Бабиному Яру мають опікуватися громадські організації. Держава не повинна в це втручатися».

У рамках семінару учасники обговорювали віртуальну виставку «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» та документальний фільм «Бабин Яр у пошуках пам'яті» і можливість використання їх як інструментів навчання. Двоє зі співавторів видання «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя» Наталія Голод і Ольга Лімонова ознайомили викладачів з концепцією посібника та представили приклади окремих занять і вправ, наведених у посібнику. Презентація дуже зацікавила учасників семінару, вони жваво обговорювали подані занят-

тя, активно брали участь в апробації запропонованих вправ. Особливу зацікавленість викликали розробки з розділу «Пам'ять і людина» стосовно Праведників світу, а також вправи для учнів середнього шкільного віку і заняття на тему «Діти Бабиного Яру». Гострі суперечки були щодо розробки «Над Бабиным Яром пам'ятника нема...», оскільки не всі викладачі погоджувались із тим, що сучасні діти здатні уявити себе радянськими журналістами і створювати матеріал із погляду радянської ідеології 1960-х років. Під час обговорення у групах учасники семінару запропонували додати до путівника матеріали та розробки, пов'язані з біографіями окремих людей, яким вдалось вижити під час масових розстрілів, та усно-історичні інтерв'ю свідків Голокосту або їхніх родичів.

Під час підбиття підсумків учасники також коментували найвдаліші, на їхню думку, теми, матеріали, методи, а також висловили бажання продовжити співпрацю і долучитися до створення інтерактивної версії путівника.

*Наталія Голод, учасниця проекту,
співавторка матеріалів до путівника для вчителя «Бабин Яр:
пам'ять на тлі історії»,
викладач гімназії НПУ ім. М. П. Драгоманова, м. Київ*

30 вересня 2018 р. відбувся навчально-методичний семінар «Як і коли говорити з учнями про пам'ять Бабиного Яру. Презентація збірника навчальних занять «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя»».

Перш за все, хочу висловити слова вдячності організаторам: Українському центру вивчення історії Голокосту, Громадському комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, Українському інституту національної пам'яті, Музею історії міста Києва. Заходи такого формату надихають, дають поштовх до розвитку та творчої активності.

Особисто я знайшла відповіді на складні запитання, зокрема щодо особливостей використання віртуальних, відео та інтерактивних ресурсів для розкриття проблемних питань, пов'язаних із пам'яттю про Бабин Яр. Потрібно відзначити продуктивність дискусії «Актуальність пам'яті Бабиного Яру та особливості меморіального простору», де учасники мали

Під час роботи семінару

Учасники семінару під час дискусії

можливість висловити свої думки та запропонувати власні ідеї вирішення проблеми оформлення місця пам'яті. Розгляд, на перший погляд, простих тез засвідчив необхідність глибокого осмислення та консолідації зацікавлених сторін.

Дякую Ользі Лимоновій та Наталії Голод за професійне трактування та пояснення тонкощів використання методичних розробок практичних занять. Лектори Віталій Нахманович та Анатолій Подольський створили наукову та дослідницьку атмосферу на семінарі, були каталізаторами ідей та висновків. Програма семінару була насиченою: дискусії,

практикум, обговорення. Віталій Бобров організував чудову комунікацію. Учасники з різних регіонів гармонійно співпрацювали між собою. Працювали у парах, групах.

Насамкінець, хочу подякувати колегам, з якими ми активно працювали, ділились досвідом, знаннями та ідеями. Це початок. Цілі на майбутнє поставлені. Бажаю нам натхнення і більше подібних цікавих зустрічей.

*Катерина Павлушенко, викладачка історії,
професійно-технічне училище № 26, м. Кременчук*

МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ

Бабин Яр: історія, трагедія, пам'ять (виховний позакласний захід)

Мета: розкрити зміст подій, пов'язаних із трагедією у Бабиному Яру, сприяти формуванню толерантності у міжнародних відносинах, спонукати до роздумів про ставлення до пам'яті як такої і пам'яті про Бабин Яр зокрема, сприяти формуванню сучасного українського інклюзивного погляду на власну історію.

Очікувані результати: після цього заняття учні зможуть

- описати події, що відбулись у Бабиному Яру під час Другої світової війни та після неї;
- усвідомити необхідність поваги й толерантного ставлення до інших, незалежно від соціальних, національних, релігійних, культурних та інших відмінностей;
- аргументовано пояснити, у чому полягають основні проблеми, пов'язані з ушануванням і збереженням пам'яті про Бабин Яр.

Формат: виховний позакласний захід

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання (інтерактивна дошка, проектор, комп'ютер), доступ до інтернету, віртуальний тур виставкою «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії», «Назустріч пам'яті» – навчально-методичний посібник до фільму Сергія Буковського про Голокост в Україні «Назви своє ім'я» (електронна версія), «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» – путівник для вчителя, роздавальний матеріал.

Форма проведення: виховний захід.

Асистенти: учні 10 класу в ролі ведучих.

Хід заходу:

Вступне слово вчителя.

29 вересня увійшло в історію України як День пам'яті жертв Бабиного Яру – одного з найжахливіших символів Голокосту. Ми зібралися сьогодні, щоб віддати данину пам'яті тим, хто мученицькою смертю загинув у Бабиному Яру під Києвом 77 років тому.

Саме 29 і 30 вересня 1941 р. нацисти за допомогою місцевої поліції вбили в Бабиному Яру 33 771 єврея. Проте й після того, як були знищені майже всі євреї, які мешкали в Києві, Бабин Яр залишався місцем масових розстрілів, там загинуло багато ромів, радянських військовополонених, підпільників, комуністів, українських націоналістів, психічнохворих. За рішенням Верховної Ради України кожного року 29 вересня вшановують пам'ять жертв Бабиного Яру.

І сьогодні, коли ми живемо у стані війни за соборність країни, пам'ять про Бабин Яр є особливо актуальною, це нагадування всьому світові про те, яка небезпечна війна, як необхідно цінувати мир.

Ведучий 1: Історія виникнення Бабиного Яру сягає глибини століть. Бабиным Яром називали кручі на околицях міста Києва. Перша згадка – у 1401 р., коли володарка цієї землі жінка-шинкарка («баба») продавала її Домініканському монастирю. У XV–XVII ст. згадувалося також як урочище Бісова баба, Шалена баба. Одні казали, що тут колись правив воєвода Бабій, тому за його прізвиськом називали яр; інші свідчили, що до 1917 р. там стояв маєток поміщика на прізвисько Баба; треті вважають, що яр мав таку назву тому, що жінки збирали там дрова та гриби.

Ведучий 2: У 1869 р. неподалік від Бабиного Яру заснували Сирецький військовий табір. У 1895 р. на території табору заклали Дивізійну церкву. У 1870 р. територію на півдні Бабиного Яру було використано для будівництва Лук'янівського кладовища, яке закрили в 1962 р. Нині територія кладовища є заповідною зоною.

Ведучий 1: У 1891–1894 рр. поряд із Бабиным Яром створили Нове єврейське кладовище. Його закрили в 1937 р. й остаточно знищили під час Другої світової війни.

Ведучий 2: Із початком німецько-радянської війни в Києві широко вели роботи зі створення оборонних споруд. Для цього рили протитанкові рови. Такий рів прорили у районі Бабиного Яру – завдовжки понад 2,5 кілометра, завглибшки від 10 до 50 метрів, ширина сягала 300 метрів. До Бабиного Яру були зручні підходи, поряд залізнична станція Лук'янівкатоарна, що давало можливість створити враження у приречених, що їх перевозять до нового місця проживання... Саме це місце нацисти вирішили використати для своїх злочинів.

Відеосюжет із віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії», із теми 10 «Бабин Яр: якою є наша пам'ять», фрагмент № 1 (Людмила Ткач, яка пережила Голокост).

Ведучий 1: Головними жертвами нацистів під час окупації стали євреї, які становили 65–70 тисяч із загальної кількості похованих у Бабиному Яру. Однак не лише євреїв убивали тут. Упродовж двох років німецької окупації тут розстрілювали ромів, караїмів, радянських військовополонених, учасників українського національного руху Опору, пацієнтів психіатричної клініки та представників інших національних і соціальних груп, яких окупанти вважали «зайвими».

Ведучий 2: У різних публікаціях наведено різні цифри загальної кількості знищених у Бабиному Ярі – приблизно від 70 тисяч до 200 тисяч осіб. У 1946 р. на Нюрнберзькому процесі наводили дані щодо близько 100 тисяч осіб, згідно з висновками спеціальної державної комісії з розслідування нацистських злочинів під час окупації Києва.

Ведучий 1: Упродовж довгих років за тоталітарної системи замовчували правду про трагедію Бабиного Яру. На місцях масових розстрілів і катувань за наказом чиновників виросли житловий масив та парк відпочинку. Одними з перших забороною тему порушили письменники Віктор Некрасов, Анатолій Кузнецов, а також дисидент Іван Дзюба, який саме цього дня 1966 р. виступив із промовою перед учасниками скорботної церемонії: «Бабин Яр — це трагедія всього людства, але відбулася вона на українській землі. І тому українець не має права забувати про неї так само, як і єврей. Бабин Яр — це наша спільна трагедія, трагедія насамперед єврейського та українського народів».

І тільки зі здобуттям Україною незалежності велика київська трагедія стала відома широкому загалу.

Вправа «Пам'ять і пам'ятники»

1. Об'єднайте учнів у пари. Роздайте по одному фото із зображенням пам'ятників Бабиного Яру. Попросіть учнів розглянути фото й дати відповіді на запитання:

- Кому, на вашу думку, присвячено цей пам'ятник? Чому ви так гадаєте?
- За якими ознаками ви це визначили?
- Що автори/замовники цих пам'ятників намагалися передати цією формою/конструкцією/композицією?
- Яку ідентичність намагались підкреслити? Чому?

2. Після обговорення відповідей попросіть учнів знайти зображення цих пам'ятників у матеріалах віртуальної виставки «Бабин Яр — пам'ять на тлі історії» та ознайомитися з докладнішою інформацією про них. Запитайте:

- Чи збіглися ваші припущення з отриманими результатами?
- Які емоції/враження викликали під час роботи?
- З якими подіями історії пов'язані ці пам'ятники?

Дискусія. Підсумок заняття.

Валентина Хмель, вчителька історії,
Грем'язька загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів,
Новгород-Сіверський район Чернігівської області

НОВІ ВИДАННЯ ЦЕНТРУ

Кувалек Роберт. Табір смерті у Белжеці / Пер. з польської О. Колесник. — К.: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2018. — 304 с.

У книзі відомого польського історика Роберта Кувалека (1966–2014) висвітлено історію одного з нацистських таборів смерті, у яких у 1942 р. було проведено операцію «Райнхард» — убивство євреїв у Генерал-губернаторстві (до складу якого входили і сучасні західноукраїнські терени). Досліджено роботу табору, описано рішення, що призвели до створення цього та інших подібних осередків знищення. Р. Кувалек описав становище єврейської громади перед початком її знищення і дослідив, як нацисти доставляли жертв до центру вбивства. Вивчено післявоєнну історію місця табору, питання невдалих спроб його меморіалізації та розкопування поховань місцевим населенням. Особливу увагу присвячено тому, що знали поляки, міжнародна спільнота, а також німецьке суспільство про табір під час його діяльності, з березня до грудня 1942 р. Автор показав спроби різних людей поширити відомості про злочини та реакцію (або, скоріше, її відсутність) на це союзників. Дослідження ґрунтується на показаннях свідків — жителів Белжеця і навколишніх місцин, на поодиноких спогадах тих, хто вижив, і на документальних джерелах з архівів Польщі, Німеччини та США. Українське видання монографії Р. Кувалека «Табір смерті у Белжеці» — данина пам'яті про польського історика і щироного друга України.

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРА

1. Щорічний освітньо-методичний семінар ім. Р. Кувалека «Історія Голокосту на теренах Західної України та Польщі» (Львів — Люблін, 15–20 жовтня 2018 р.).
2. Навчально-методичний семінар для вчителів у Меморіалі «Яд Вашем» (Єрусалим, 4–13 листопада 2018 р.).
3. Навчально-методичний семінар у рамках проекту «Захистимо пам'ять» (Житомир, 27–29 жовтня 2018 р.).
4. Методичні розробки.
5. Нові видання Центру.
6. Новини бібліотеки Центру.
7. Оголошення.

Адреса редакції:
Український центр вивчення історії Голокосту
вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: +38 (044) 285-90-30
www.holocaust.kiev.ua
e-mail: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Редакційна колегія:
Любов Креминець
Олена Пазюк
Анатолій Подольський
Дизайн, комп'ютерна верстка:
Марина Кулікова

Видруковано:
ФОП Козлов О. М.
м. Київ, 03170, бул. Романа Ролана, 13Г
тел./факс: +380 (44) 206-4620
Наклад 700 прим.